

UOT 159.9.

Sona İbrahim qızı Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

Orcid: 0000-0002-2696-4292

AZƏRBAYCAN AİLƏSİNDƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİN ETNOPSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Сона Ибрагим гызы Алиева

старший преподаватель

Азербайджанского государственного педагогического университета

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬЕ

Sona Ibrahim Aliyeva

head teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

ETHNOPSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MUTUAL RELATIONS IN THE AZERBAIJANI FAMILY

Xülasə. Ailə ictimai – tarixi hadisədir. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyət dəyişdikcə, ailə də dəyişir və inkişaf edir. Ailə həyatının vektoru bilavasitə ailə münasibətləri ilə şərtlənir. Onların araşdırılması ailə psixologiyasının önəmli problemi kimi diqqəti cəlb edir. Ailə həyatının sosial-psixoloji effektləri, hər şeydən öncə, ailə konfliktləri məhz ailə münasibətləri zəminində əmələ gəlir və inkişaf edir. Tarixi inkişafın bütün mərhələlərində ailə cəmiyyətin maddi həyat şəraiti ilə üzvi surətdə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan psixologiyasında ailə münasibətləri ailə həyatının başlıca problemi kimi dəyərləndirilir və müxtəlif aspektlərdə araşdırılır.

Açar sözlər: *ailə, münasibətlər, cəmiyyət, konflikt, ünsiyyət, ictimai*

Резюме. Семья – это общественно-историческое событие. Семейные отношения напрямую связаны с общественными отношениями, сложившимися в обществе. Вместе с обществом меняется и семья. Вектор семейной жизни определяется непосредственно семейными отношениями. Их исследование привлекает внимание как важная проблема семейной психологии. Социально-психологические последствия семейной жизни, прежде всего, семейные конфликты возникают и развиваются на основе семейных отношений. На всех этапах исторического развития семья была органически связана с материальными условиями жизни общества. В азербайджанской психологии семейные отношения оцениваются как основная проблема семейной жизни и исследуются в различных аспектах.

Ключевые слова: *семья, отношения, общество, конфликт, общение, общественный*

Summary. Family is a social-historical event. Family relations are directly related to social relations established in society. As society changes, so does the family. The vector of family life is determined directly by family relations. Their investigation attracts attention as an important problem of family psychology. Social-psychological effects of family life, first of all, family conflicts arise and develop on the basis of family relations. At all stages of historical development, the family was organically connected with the material living conditions of the society. In Azerbaijani psychology, family relations are valued as the main problem of family life and are investigated in various aspects.

Key words: *family, relationships, society, conflict, communication, public*

Ailə problemlərinin tədqiqi, onların qlobal zəminində öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb ballaşan ictimai-siyasi, sosial-psixoloji proseslər edir. Ailə həyatı mürəkkəb və çoxcəhətlidir –

ailə həyatı psixologiyasının əsas paradigmalardan biri belədir. İkinci paradigmaya görə, ictimai-siyasi, sosial-psixoloji faktorlar bilavasitə ailə-nikah münasibətlərinin mahiyyətinə və məzmununa həlledici təsir göstərir.

Azərbaycan psixologiyasında ailə münasibətləri ailə həyatının başlıca problemi kimi dəyərləndirilir və müxtəlif aspektlərdə araşdırılır.

Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan məktəblərində “Ailə həyatının psixologiyası və etikası” fənni tədris olunmağa başlanılmışdır. Bu illərdə Ə.Əlizadə və A. Abbasovun “Ailə” dərslərində ailə münasibətləri sistemli nəzərdən keçirilir. Ə.Ə. Əlizadənin “Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş” (Bakı, 2003) monoqrafiyasında ailə münasibətlərinin etnopsixoloji məsələləri maraqlı materiallarla araşdırılmışdır.

L. Cabbarovanın “Tənhalıq halətinin fəsadları və profilaktikası”, K. Şiriyevanın “Azərbaycanın cənub zonasında ailə konfliktləri”, V.N. Əliyevin ekstremal şəraitdə davranışın xüsusiyyətləri kimi tədqiqatlarında ailə münasibətləri özünəməxsus bir fonda – ailə konfliktləri fonunda araşdırılır.

Ailənin yaranmasında 2 nəfər – ər və arvad iştirak edir. Ər və arvadın şəxsi səadəti, gələcək ailənin, uşaqların xoşbəxtliyi, ümumiyyətlə, onların bir şəxsiyyət kimi necə formalaşmalarından asılıdır.

Ailədə ər-arvad orta hesabla 32-40 il birgə ömür sürür. Azərbaycan respublikasında – uzunömürlülər diyarında 100 ildən artıq birlikdə ömür-gün sürmüş xoşbəxt adamlar da vardır. Hər bir gənc bilməlidir ki, kiminlə ailə qurur, yaşayır, onun hansı xüsusiyyətləri vardır?

Ər və arvadın bir-birinə uyuşması özünün bir mühüm xüsusiyyətinə görə başqa adamlar arasındakı uyuşmadan fərqlənir: o, adətən məhəbbət hissəsinə əsaslanır. Ailə inkişaf etdikcə, ər-arvadın münasibətləri də mürəkkəbləşir. Onların bir-birinə uyuşmasında müxtəlif amillər mühüm rol oynamağa başlayır. İnsan həyatının çox mühüm hissəsi ailədə – həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Ailənin çoxcəhətli vəzifələri də ailə üzvlərinin ünsiyyəti formasında həyata keçirilir. Ailədə ünsiyyətin müxtəlif istiqamətləri fərqləndirilir: ər-in arvadla, ananın uşaqlarla, bacının qardaşla, nənənin nəvələrlə ünsiyyəti.

Ailə nədir? Müasir ensiklopediyalarda və lüğətlərdə ailəyə aşağıdakı təriflər verilir:

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası (I cild, Bakı, 1976, səh.187): Ailə – nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır.

Fəlsəfə üzrə ensiklopedik lüğət (M., 1983, səh.602); Ailə nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Onun üzvləri bir-birilə məişət birliyi, qarşılıqlı məsuliyyət və qarşılıqlı köməklə bağlıdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz təriflərdə ailəni səciyyələndirən iki mühüm xüsusiyyət – a) məişət birliyi, b) özünəməxsus münasibətlər sistemi, qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və kömək qeyd olunur. Bu xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədədir, ailəni xarakterizə edərkən onları birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Özünün bu xüsusiyyətinə görə ailə bütün digər kiçik qruplardan (məsələn, dostlar dəstəsindən, yataqxanada eyni otaqda yaşayan adamlardan, birlikdə işləyən manqa üzvlərindən və s.-dən) fərqlənir.

Ailədə cinslər və cinsi tələbatdan irəli gələn münasibətlər əxlaqi-psixoloji münasibətlər formasında özünü göstərir. Biz bu münasibətləri ümumi şəkildə qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və kömək kimi xarakterizə etdik. Müasir ailədə baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, birinci növbədə, ər-lə arvadın, valideynlərlə uşaqların qarşılıqlı münasibətlərində öz əksini tapmışdır. Vaxtilə “əli pulla oynayan”, “evə qazanc gətirən”, “qaz vurub qazan dolduran” kişilərə çox vaxt şıltaqlığı da, kobudluğu da bağışlayırdılar. Ailənin əmin-amanlığı, xoşbəxtliyi də əsasən var-dövlətlə ölçülürdü. Müasir ailə üçün “vardövlət”, “ev-eşik” və s. məqsəd deyil, vasitədir. Halbuki bu günki ailə ər-arvad arasında, valideynlərlə uşaqlar arasında mənəvi münasibətlərə daha böyük məna verir. Ailə münasibətlərində psixoloji münasibətlər daha mühüm rol oynayır. Ərin də, arvadın da, uşaqların da şəxsiyyətinə böyük tələblər verilir.

Ailə ictimai-tarixi hadisədir. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyət dəyişdikcə, ailə də dəyişir və inkişaf edir.

Zəriflik, diqqət, mehribanlıq ər-arvad münasibətlərinin çox mühüm cəhətidir. Onlar həmişə bir-birlərindən diqqət və həssaslıq gözlə

məli, bir-birini düzgün başa düşməyə çalışmalı, təmkinli və qayğıkeş olmalıdır. Ailə tək-cə ər-lə arvad arasındakı münasibətdən ibarət deyildir, onun çox mühüm sahəsi valideynlərlə övladlar arasındakı münasibətlərlə bağlıdır. İlk uşağın doğulması ilə ər və arvad ata və anaya çevrilirlər. Onların münasibətlərində yeni mənə çaları əmələ gəlir: ailənin bütün sonrakı həyatı məhz bu zəmində inkişaf edir. Sosioloqların fikrincə, ailəni kişi-qadın münasibəti deyil, ana-uşaq münasibəti, deməli ata-uşaq, ata-ana münasibətləri yaradır.

Bəziləri belə güman edirlər ki, ər-arvadlıq ittifaqı məhz birinin digərini itaətdə, qorxu altında saxlamasından ibarətdir. Lakin qorxu və itaət insan münasibətlərinin həqiqi azadlığı, qadının yüksəlməsi və inkişaf etməsi, öz istedadını göstərməsi üçün lazımı şərait olmadığı zaman yaranır. Qorxu müəyyən vaxta qədərdir. Cəmiyyətin kiçik özəyi – ailə yaranarkən o, pis müttəfiqdir.

Ər-arvadlıq möhkəmləndən mənəvi əsaslar arasında məhəbbətlə yanaşı, kişi və qadın ləyaqətinə hörmət mühüm rol oynayır. Məhəbbət insan ləyaqətinə hörmət edilən yerdə yaranır və yaşayır. Ər-arvadlıq borcuna nisbətən ailə borcu daha geniş anlayışdır. O, analıq-atalıq (valideynlik), oğulluq-qızlıq, bacılıq-qardaşlıq, nənəlik-babalıq borcu ilə əlaqədardır. Uşaqların nənə və babaları ilə münasibətlərində bu mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnməsinə, ailə – ata-ana, baba-nənə, bacı-qardaş qarşısında borcunu düzgün başa düşməsinə, ona səmimi surətdə əməl etməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ailə kollektivində uşaqlarla ünsiyyətin rolu əvəz edilməzdir. Ana və ata, eləcə də nənə və baba, bacı və qardaşla ünsiyyətin psixoloji mənası daha böyükdür. Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafının özülü də bu söhbətlər vasitəsilə qoyulur.

Uşaqlar ana və ata vasitəsilə təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında təsəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamları, özlərini qiymətləndirmək meyarlarını mənimsəyirlər. Burada uşaqların ana-ata ilə yanaşı bacı-qardaşları, nənə-babaları ilə ünsiyyətinin rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ailə kollektivdir. Özünəməxsus mənəvi həyatı vardır. Bu həyatı, uşaqları qorumaq, həyat yoldaşını yaşatmaq, onu məzmunlu və mənalı etmək deməkdir. Daxili funksiyalar bununla əlaqəlidir ki, ailə, sosial qrup olaraq, təşkilat şəklində

fəaliyyət göstərir və bir sıra vəzifələri icra edir: təsərrüfat-məişət, tərbiyəvi, istehlak və idarəetmə.

Cəmiyyətdə ailə münasibətlərinin tarixi formaları müxtəlif olmuşdur. Bu formaların təbii və sosial tərəflərinin ifadə tərzində bir-birindən fərqlənmişdir. İnsan birliyinin ilkin formalarından biri olan ailə özündə bilavasitə fərdi və kollektiv başlanğıcları birləşdirir, bununla da sosial idealların və davranışın meyarının mənəviyi kimi çıxış edir. Ailə uşağın dünyagörüşünü formalaşdırır, onun əxlaqının, mənəvi aləminin sosial mədəni özəyini yaradır. O, tarixi ənənələrin vacib ünsürlərindən biri olaraq, yeni nəsildə şüur stereotipləri, davranış və hərəkət qaydaları haqqında təsəvvürlər yaradır, sosial təcrübəni nəsildən nəslə ötürür.

Sosial-fəlsəfi fikir tarixində ailə problemi həmişə maraq doğurub. Məsələn “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda türk xalqlarının ailə-nikah münasibətlərinin təsviri mühüm yer tutur: 7-9-cu əsrləri əhatə edən bu eposda ailə, kişi-qadın münasibətləri, valideyn, övlad, ailə və cəmiyyət haqqında çox maraqlı ideyalar irəli sürülmüşdür. Bu ideyalarda həm ümumbəşəri, həm də real milli-etnik, o cümlədən dini, hüquqi, məişət problemləri öz əksini tapmışdır. Burada o dövrün ailə münasibətlərini həm konkret, real hadisələrin təsvirində, həm də ayrı-ayrı qəhrəmanların öyüd nəsihətlərində öyrənmək olur. Bu münasibətlərin əsasını həm də dini təsəvvürlər (şəriət) təşkil etmişdir.

Böyük şair, mütəfəkkir N. Gəncəvi ailənin cəmiyyətdə rolunu yüksək qiymətləndirirdi; onun məişət-istehlak və tərbiyəvi funksiyasından bəhs edən şair eyni zamanda insanlarda yüksək əxlaqi, ümumbəşəri keyfiyyətlərin aşılınması yollarını axtarıb göstərmişdir. Nizami öz əsərlərində həm də cəmiyyətdə qadınların rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

Görkəmli şair, filosof M. Füzuli feodal rejiminin sosial ədalətsizliyinə qarşı çıxış etmiş, əmək bölgüsünə uyğun cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən prosesləri təhlil edib, cəmiyyətin inkişaf qanunları, qadınların cəmiyyətdə rolu, sülh və müharibə, dövlət siyasəti, ailə haqqında ibrətli fikirlər irəli sürmüşdür. Füzulinin məhəbbət aləmində kişi və qadın arasındakı sevgidən bəhs edilir: şairin təsvirində məhəbbət – azadlıq, ədalətlik və müstəqillik deməkdir, çünki əsil məhəbbət insanları cəhalətdən, feodal

zölmündən uzaqlaşdırır, daha mükəmməl olmağa imkan yaradır.

Görkəmli filosof, astronom N. Tusi ailədə sosial funksiyaların yerinə yetirilməsində sosial mühiti qiymətləndirərkən, yazmışdı: “İnsan yaşamaq üçün öz əzəli, təbii ehtiyaclarını ödəməlidir, bunun üçün də cəmiyyətdə birləşməli, fəaliyyət göstərməlidir”. Cəmiyyətdə insanın təbii sığınacağı ailədir. Ailədə həm nəsil artırılır, həm də ev-eşik qorunub saxlanılır, həm də ailə üzvləri lazımı tərbiyə alır. Tusi, ailənin yaranmasında adət-ənənə, idarəçilik vərdislərinin, sosial psixoloji mühitin rolunu xüsusi olaraq qeyd edirdi. O, ailədə idarəetmə funksiyasının icrasında əsas rolunu ailə başçısına aid edir. Ev sahibi ailənin maddi təminatına, vacib məsələlərin həllinə, tərbiyə işlərində mükafatlandırma və cəzalandırma, əmək bölgüsünün təşkilinə cavab verməlidir. Tusi münasibətlərin idarəetmə baxımından tənzimlənməsi problemlərini də nəzərdən keçirmiş, məişət-istehlak funksiyasının vacibliyindən bəhs etmişdir. Bu funksiyaların ən vacib olduğunu sayan Tusi onların həyata keçirilməsi yolunu yüksək əxlaqi dəyərlərə əsaslanmaqda görürdü.

Digər görkəmli filosof S. Urməvi etik məsələlər sırasında ailə münasibətlərinin struktur və idarə olunması problemlərini də araşdırmışdır. Ailə üzvləri bir-birilə qarşılıqlı məsuliyyət və hörmət şəraitində davranmalıdırlar. Tərbiyə sosiallaşma prosesində ailə, müəllim və mühitin

rolunu qeyd edən filosof hesab edirdi ki, ictimai münasibətlərin iştirakçısı olan hər bir şəxs öz fəaliyyətində dil, təfəkkür və triadasından vəhdət halında istifadə etməlidir.

Tarixin bütün dövrlərində ailə ictimai inkişafın əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir, ictimai fikir isə bu xüsusiyyətləri ifadə etməyə çalışmışdır. Məsələn, İ. Kant “Kişi və qadınlarda gözəllik və əzəmət” əsərində qadınlarda gözəl olan xüsusiyyətlərin sırasında incəliyi, yumşaqlığı, dostluqda sədaqətliliyi, üzgünləriyi, zarafatçılığı, gözəlliyə, bəzəyə, zərifliyə meyilli olmasını qeyd edirdi.

Problemin aktuallığı. Ailə problemlərinin araşdırılması və onların ictimai-siyasi, sosial-psixoloji proseslər zəminində öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. O, cəmiyyətin ilkin özəyidir. Ailə fəal bir başlanğıcdır. Cəmiyyət aşağı pillədən yuxarı pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yüksək formaya keçir.

Problemin elmi yeniliyi. Ailə münasibətləri sosial psixologiyanın çox mürəkkəb problemlərindən biridir. Elmi yenilik onunla bağlıdır ki, məqalədə onlar konkret material əsasında işıqlandırılır. Bu materiallar ailə psixologiyasını yeni faktlarla zənginləşdirir.

Problemin tətbiqi əhəmiyyəti. Məqalədən gənclərin ailə həyatına hazırlanması proqramlarında, ailədaxili münasibətlərin profilaktikasında, ailələrin möhkəm təməllər üzərində qurulması üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat / Ə.Ə. Əlizadə, A.N. Abbasov. – Bakı: Maarif, – 1989, – 232 s.
2. Azərbaycan qadınları və kişiləri. – Bakı: Səda, – 2004. – 221 s.
3. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. – Bakı, – 1996.
4. Babayev N.H. Babam-nənəm, atam-anam və biz. – Bakı: Azər nəşr, – 1988.
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnoqrafiyasına giriş. – Bakı, – 2003.
6. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno – psixoloji əsasları. – Bakı: Araz, – 2000, – 196 s.

E-mail: sonasi83@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. Y.B. Əskərova,
ped.ü.fəls.dok. S.H. Əlizadə

Redaksiyaya daxil olub: 18.09.2023